

SZELÉNYI IVÁN

MARX ÚTJA A KRITIKAI KRITIKÁTÓL A TUDOMÁNYOS MARXIZMUSIG

**A történelem iróniája:
a szocializmus nem a
történelem legfejlettebb
formációja lett. Csak
arra volt alkalmas, hogy
a feudalizmusból
a kapitalizmusba vezető
gyorsított út legyen a
fejlődésben különböző
okok miatt a
világgazdaság
perifériájára szorult
társadalmakban.**

Karl Heinrich Marx 1818-ban, Trierben született. Apai nagyapja Marx Levi Mordechai Trier rabbija volt. Édesapja, Heinrich Marx a francia felvilágosodásért – főként Voltaire-ért – lelkesedő, sikeres ügyvéd volt, aki – feltehetően ügyvédi karrierjét védve az antiszemitizmustól – áttért a lutheránus hitre. A fiatal Karl így inkább a felvilágosodás, mintsem Luther vagy a judaizmus tanain nevelkedett. Egyetemi tanulmányait a bonni egyetemen kezdte, ott görög és római mitológiát tanult, majd 1836-tól tanulmányait filozófiából Berlinben folytatta.

Berlin filozófiai életét ez idő tájt Georg Hegel határozta meg. Hegel 1831-ben halt meg, ekkor még Marx csak 13 éves volt – aligha találkoztak. Az viszont ismert tény, hogy Marx közeli barátságba került Hegel számos tanítványával – így David Strauss-szal (1808–1874), Bruno Bauerrel (1809–1882), illetve Ludwig Feuerbachhal (1804–1872), és így nem meglepő, hogy a hegeli, illetve ifjúhegeliánus gondolkodás hosszú időre meghatározta gondolkodását. Bár Marx már 1843-ban igyekezett magát elhatárolni Hegeltől, illetve hamarosan az ifjúhegeliánusoktól is, vannak, akik úgy gondolják, a hegeli módszer meghatározó maradt a marxi elemzésben egészen az 1846-ban írt *A német ideológiáig* vagy akár az 1858-ban félbehagyott *Grundrisséig*¹.

Az ifjúhegeliánusok nem alkottak egy koherens iskolát. Ellenkezőleg: a „mozgalmat” élénk viték jellemezték. Közös kiindulópontjuk azonban

Ez a tanulmány a *Mozgó Világ* 2019. évi 1. számában a *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák* című könyv kapcsán írt ismertetésem lényegesen kibővített változata.

Hegel „kritikai elmélete” volt. Ennek a kritikai elméletnek a fő feltevése, hogy az emberi lét alapproblémája a tudatunk és létünk között kialakult szakadék, amit a hege-
 li hagyományban elidegenedésnek szoktak nevezni. Rettenetesen leegyszerűsítve:
 a kiindulópont az abszolút szellem (egy nem személyesített „teremtő”), ami (aki?)
 mintegy kibocsátja magából a materiális világot. Az emberben létrejön a materiális
 világ és szellem újraegyesítésének a lehetősége, s ezt az új „totalitást” (a szubjektum
 és objektum újraegyesülését, az elidegenedés meghaladását) csak a hege-
 li filozófiai rendszer tudja nyújtani.

Az ifjúhegelianusok – bár mindegyik a maga-maga módján, egymással hevesen
 vitázva – mind ezt a kritikai elméletet akarták „überolni”, a kritikai elmélet kritiká-
 ját akarták kimunkálni, a hege-
 li módszert Hegelre akarták alkalmazni. A hege-
 li elmélet, bár feltételez egy „abszolút szellemet”, „teremtőt”, de arról nem beszél, hogy
 létezne személyes Isten. David Strauss 1835-ben megjelent *Das Leben Jesu* című
 könyvében Jézust történetileg létezett személyiségnek fogadta el, azonban kétségbe
 vonta istenségét. Bruno Bauer továbbment. Szerinte Jézust az evangélisták csak „ki-
 találták”. Feuerbach pedig *Das Wesen des Christentums* című, 1841-es művében
 azzal érvelt, hogy az ember azért „találja ki” Istent, hogy ezzel hozza létre a létrehoz-
 hatatlan totalitást, hiszen Isten, illetve a Jézusban testet öltő Isten az, ami megvaló-
 sítja a szubjektum és objektum egységét.

Marx első komolyabb tudományos vállalkozásában, az 1843 nyarán írott, ám fél-
 behagyott *A hege-
 li jogfilozófia bírálata* című, terjedelmes könyvében még jól illesz-
 kedik az ifjúhegelianusok gondolkodásához. Hegel – aki korábban a francia „civil
 társadalom” nagy híve volt – ebben a könyvében azt ismeri fel, hogy a polgári – ka-
 pitalista – társadalom partikuláris osztályérdekek kiegyeztetetetlen ellentmondásá-
 tól szenved. A későbbi Marx terminológiáját használva, a proletariátus és burzsoá-
 zia érdekei nem összeegyeztethetők. Szükség van tehát egy „univerzális osztályra”
 (ez még Hegel terminológiája), amely felül tud emelkedni ezeken a részérdekeken.
 Hegelnek erre van megoldása: ez az univerzális osztály a felvilágosult – ironikusan
 szólva a hege-
 li rendszert értő, attól megihletett – állami bürokrácia. Marx ezzel nem
 értett egyet. 1843 tavaszán-nyarán Marx még egy a „burzsoá liberális”-ok közül.
 Nincs általános, szabad választójog; ha lenne, az állami bürokrácia akár lehetne uni-
 verzális is. Mielőtt Marx elkezdett filozófiai műveket írni, a liberális *Rheinische Zei-
 tung* cikkírója volt. A fentebb említett műben a liberális újságíró az idős korában
 konzervatívabbá vált Hegel liberális kritikusa volt. A könyv tehát egy újhegelianus
 könyv, a hege-
 li kritikai elmélet kritikája, kritikai kritika.

De ez a liberális demokrata megoldás már 1843 nyarán nem volt elég Marxnak.
 Elmegy a kedve a könyvtől, befejezetlenül hagyja, és egy korábbinál is radikálisabb
 kiindulóponttól Bruno Bauerrel kezd el vitatkozni, merthogy éppen ekkor jelent meg
 Bauer *Die Judenfrage* című könyve, ami szintén a liberális demokratikus gondolko-
 dás terméke volt. Bauer azzal érvelt, hogy azért van antiszemitizmus, mert keresz-
 tény államban élünk. Ha az államot megszabadítjuk a vallástól, meg fog szünni az
 antiszemitizmus is. Marx számára ez jó kiindulópont saját burzsoá liberalizmusának
 önkritikájára és egyben Bauer megsemmisítésére is. Ilyen körülmények között írta
 1843 őszén *A zsidó kérdésről* című dolgozatát. Marx itt már azzal érvelt, hogy szük-
 ség van univerzális emancipációra, de a politikai emancipáció (szabad választás) eh-
 hez nem elég, általános emberi emancipációra van szükség, a civil társadalom belső
 ellentmondásait kell megoldani. No de mi ez az univerzális emberi emancipáció, és
 melyik az a társadalmi aktor, aki ezt meg tudja valósítani?

1844 tavaszára Marxnak már megvan a válasza. Visszatér a hege-
 li jogkritika bírál-
 latához, de a könyvről már lemondott. Most írt hozzá egy előszót, ami a társadalom-
 tudományi irodalom egyik legpoétikusabb remekműve. Az univerzális emancipáci-

ót a proletariátus fogja megvalósítani. De miért? A válasz költészet, nem tudomány. Azért mert a proletariátusnak nincs mit veszítenie, csak a láncait. Szép, de nem nagyon meggyőző, s ezzel Marx is tisztában volt, így nyomban hozzálátott a (szintén befejezetlen s élete során meg nem jelent) remekműve, a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* megírásához. Ezt a munkáját 1844 augusztusáig be is fejezte.² Marx itt visszatért Hegel elidegenedéelméletéhez, de próbálta azt megszabadítani a hegeli „idealizmustól”, és egy „naturalista” interpretációt kínált: piaci társadalomban élünk, amiben az emberi kapcsolatok is mint árukapcsolatok jelennek meg. Ebben a világban még a burzsoázia is elidegenedett, de van egy (egyetlen) osztály, mely csak veszít az elidegenedésből, s ez a proletariátus, melynek tehát érdeke lesz az áruviszonyok radikális felszámolása.

Bruno Bauer és barátai bizonyára jót mulattak ezen. Karl nyilván meg van boldulva, már ugyan miként lehetne a tudatlan, bunkó proletariátus az, amely megvalósítja az univerzális emancipációt? Miért nem mi, a kritikai kritikusok, a felvilágosult kritikai értelmiség?

Marxnak azonban nagy szerencséje volt. 1844 szeptemberében találkozott Friedrich Engelsszel, akivel életre szóló barátságot kötött. Ez fantasztikus barátság volt – sok szempontból. Marx hajlamos volt poézisre, Engels analitikusan fegyelmezettebb gondolkodó volt,³ aki ráadásul még az empirikus kutatás iránt is jó (kitűnő) érzékkel rendelkezett.⁴ A barátságnak az sem ártott, hogy Engels gazdag gyáros volt, míg Marx olyan szegény, mint a templom egere. Pénzszükség esetén Engels támogatta is barátját.⁵

1844-ben rögvest elkezdtek közösen dolgozni. Így született első művük, *A szent család*, amit már 1844 novemberére befejeztek. Ebben a könyvében Marx és Engels válaszol az ifjúhegeliánus kritikára. A kritikai kritikusok lennének az emancipátorok? – neveltséges. Az univerzális emancipáció csak a társadalmi gyakorlatban lehet végbe, nem pusztán spekulációval. Az viszont igaz, hogy a proletariátussal valóban van probléma. Hogyan tud majd a proletariátus túllépni a maga elidegenedett létén? Kizárólag úgy – magyarázta Marx és Engels –, ha a forradalmi elmélet mintegy „kívülről” belép a proletariátus tudatába. Mít számít az, hogy egy-egy munkás mit gondol, vagy akár a munkásosztály egésze mit gondol? Forradalom akkor lesz, ha a forradalmi teoretikus előírja („*zugerechnet*” tudat) a munkásosztály számára, hogy mi a történeti feladata. Ez már nem pusztá spekuláció; a forradalmi teoretikus mintegy elméleti nyelvre fordítja a munkásosztály történeti tapasztalatait, elmélete nem spekulatív, hanem „*ad hominem*”. Ha ezt a munkásosztály hallja, akkor rádöbben: igen, ez az én érdekem, csak idáig nem tudtam megérteni és kifejezni.

Óriási jelentőségű megállapítások ezek a radikális (forradalmi vagy liberális) értelmiség és a munkásosztály (a közemberek) viszonyáról. Óriási jelentőségű és szörnyű következményekkel járó elméleti újítás – nem véletlen, hogy Vlagyimir Iljics Lenin számára *A szent család* fontos mű volt. Itt van Lenin *Mi a teendő* (1902), szintén zseniális, de szörnyű következményekkel járó, rendkívül eredeti tanulmányának az ősforrása. Micsoda másfél év volt ez az 1843–44-es év Marx intellektuális fejlődése szempontjából! Másfél év alatt Marx a polgári liberálisból forradalmárrá alakult át, s ezzel megszabta élete hátralevő éveinek a programját.

A következő nagy kérdés Marx számára az volt, hogyan lehet a kritikai kritikusból tudós. Be lehet-e tudományosan bizonyítani, hogy a proletárforradalom lehetséges, sőt szükségszerű? Marx egy ideig küszködik még a hegeli inspirációval. Így született meg 1845-ben (de nem Engelsszel közös kéziratként) a még mindig poétikus, ám ebben felülmúlhatatlan *Feuerbach-tézisek*.⁶ Ebben az esszéformában megírt 11 tézisben – tulajdonképpen 11 mondatban – Marx a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* naturalista gondolkodójából kísérletet tesz magát materialistává átformálni. Ez félig-

meddig sikerült is neki, de itt Marx még csak a – gazdasági determinizmussal kacérkodó – „történeti materialista”.

Gramsci Marxot a „gyakorlat filozófusának” nevezte, s ez különösen találó a *Feuerbach-tézisek* Marxára. Ennek alátámasztására két gondolatot emelnék ki ebből az esszéből. Először, Marx korát egy évszázaddal megelőzve azt írta: az igazság gyakorlati kérdés. Egyszerűen fantasztikus, korát megelőző episztemiológiai megjegyzés. Jó száz évvel később ez volt végül is Habermas fő mondanója: az igazsághoz az uralommentes beszédyelvvvel jutunk el; az igazság nem egy objektíven meghatározható állapota a világnak, hanem az uralommentes beszédben egymással folytatott vitánkban kialakult megegyezés. A másik, különösen fontos megállapítása a 11. tézis: a filozófusok idáig magyarázták a világot, most az a feladatunk, hogy megváltoztassuk azt. Bingó! Nincs állítás, amivel tudósként én magam kevésbé tudnék egyetérteni, de nincs fontosabb gondolat, ha azt akarjuk megérteni, hogy mi történt, és mi történik a 20. és 21. században. A bolsevik radikálisoktól a liberális „megmondóemberekig” ez a tézis fontos inspiráció volt és maradt.

De hamarosan jött az újabb szellemi áttörés, most ismét Engelsszel közös terjedelmes dolgozatukkal, *A német ideológiával*. Ez a mű 1846. április-májusában készült, de a teljes szöveg kiadásáig 1932-ig kellett várnia az olvasóknak. Ennek az okáról hamarosan írni fogok. Általában *A német ideológiát* tekintik a hegei idealizmussal való szakítás legfontosabb művének. Louis Althusser ezt a szakítást valahol a *Feuerbach-tézisek* és *A német ideológia* között határozta meg. Ahhoz aligha férhet kétség, hogy a „történelmi materializmus” első érett változatát Marx és Engels ebben a kéziratban fejtették ki először. Ha azt keressük, mivel lépett be Marx a 19–20. század elejei tudomány panoptikumába, akkor a „történelmi materializmust” kell megneveznünk. Ez Darwin evolúcióelméletéhez vagy Freud pszichoanalíziséhez mérhető drámai szakítás a korábbi tudományos gondolkodással – különösen az idealizmussal, mely szerint a tudat határozza meg a létet. Ebben a könyvben Marx és Engels egy szigorúan empirikus megfigyelésekből építkező társadalomtudomány programját vázolták fel, aminek kiinduló feltevése, hogy az emberi tudatot az ember társadalmi-gazdasági léte határozza meg. A szerzők roppant izgalmas kísérletet tettek az emberiség fejlődésének – mintegy a darwini evolúció elméletet előre jelző⁷ – periodizálására. A nagy ötlet az, hogy egy-egy társadalmat nemcsak az határoz meg, hogy *mit* termelnek, hanem legfőképpen az, hogy *miként* termelik azt (termelési mód). Ennek alapján tettek különbséget a törzsi, rabszolgatartó, feudális és kapitalista társadalmak között.

Marx és Engels kiinduló hipotézise az volt, hogy a történelem hajtóereje a munkamegosztás. Ez kitűnően működött a törzsi társadalomtól a rabszolgatartó társadalom értelmezéséig, de fejere állt a feudalizmus magyarázatánál. Azt ugyanis Marxék is biztosan tudták, hogy a középkori Európa a görög-római birodalomhoz képest a munkamegosztás terén fejletlenebb volt. Ennél a pontnál a kézirat félbeszakadt. Marx nyilván rájött arra, hogy valami hiányzik. Ez a hiány a „termelési viszonyok” (tulajdonviszonyok) fogalma. Írtak tehát még néhány száz oldalt, amíg megbizonyosodtak abban, hogy a termelési viszonyok/tulajdonviszonyok fogalmára van szükségük. A Római Birodalmat megdöntő germán törzsek „elmaradottabbak” voltak munkamegosztás tekintetében, mint a Római Birodalom, de előtte jártak egy embrionikus magántulajdon kialakulását tekintve. A könyv végén Marx és Engels végre megalkotják a termelési viszonyok fogalmát, de már késő. Nincs kedvük újraírni a kéziratot, inkább majd írnak egy új könyvet, új kezdettel.

Marx eszébe ekkor már jó ideje a „nagy mű” járt. A *Gazdasági-filozófiai kéziratok* volt az első fogalmazvány, *A német ideológia* a második. Úgy gondolom, hogy volt egy harmadik, szintén kiadásra nem került fogalmazvány, a *Grundrisse*, amit Marx

sztintén félretett, míg a „nagy mű”, végül is *A tőke* első kötete megszületett. Ezt végre még a sok szempontból maximalista Marx is nyomdafestékre érdemesnek találta.

Van azonban egy közbülső, fontos állomás, amiről írnom kell, s ez az 1848-ban megszületett *Kommunista kiáltvány*. Ez minden idők politikai pamfletjei közül az elméletileg legigényesebb írás. Társadalomkutatóként túl komolyan nem szabad venni, mert ez egy politikai mobilizáció célját szolgáló pamflet, de közben a mű hoz számos rendkívül fontos elméleti újítást. A legfontosabb újítás a marxi osztályelmélet első megfogalmazása: a társadalomban két osztály van: a proletariátus és a burzsoázia, s a kettő közötti viszony kizsákmányoltak és kizsákmányolók viszonya. Ez ugyan irtózatosan leegyszerűsítő állítás, de napnál világosabban fogalmazza meg a marxi projekt lényegét és célját. Arra a kérdésre, hogy miért is zsákmányolja ki a tőke a munkát, Marxnak még nincs válasza. Hogy erre tudjon valamit mondani, majd két évtizedet kell a British Libraryban eltöltenie, s gondosan fel kell dolgoznia Adam Smith elméletét, ki kell dolgoznia a polgári politikai gazdaságtan kritikáját.⁸ Erre a kérdésre majd *A tőke* első kötetében tér vissza, már teljes tudományos apparátussal. *A Kommunista kiáltványban* Marx és Engels az emberiség egész történetét osztályharcok történeteként írják le – a legtöbb történész számára ez elfogadhatatlan, a kapitalizmus előtti társadalmakat nem osztályok szerint, hanem rendileg tagolt formációnak szokták leírni. (A pamfletben Marx és Engels is használja a „rend” kifejezést prekapitalista társadalmakban, de nem tisztázzák az osztályok s rendek egymáshoz való viszonyát).

Mint már említettem, 1858-ban Marx tett egy harmadik kísérletet is a „nagy mű” megalkotására, s néhány hónap alatt – lélegzetelállító gyorsasággal – sok száz oldalon vetette papírra azt, amit ma *Grundrisseként* ismerünk. Ennek a műnek legalább három, rendkívül fontos újítása volt. Az első az elidegenedés fogalmának újra központba állítása és átértékelése. *A német ideológia* óta mintha Marx elbizonytalanodott volna az elidegenedés fogalmát illetően. Akkor még túlságosan hegelianus volt, s ráadásul – több kommentátor szerint – a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* Marx még a piac fogalmával próbált „naturalista” vagy – későbbi kifejezést használva – „materialista” értelmezést adni a történelem fejlődésének. Habermas későbbi szóhasználatát idézve azt is mondhatnánk talán, hogy ekkortájt Marx az elidegenedés lényegét abban látta, hogy a piac logikája „kolonializálja” az „életvilágot”. Ámde 1846–47-től Marx fejében a tulajdonviszony válik a kapitalista formáció meghatározó tényezőjévé – ez a lényege a munka-tőke ellentétnek. *A Grundrisseben* viszont Marx a tulajdonformák történeti változásának nagy ívű, filozófiai igényű világtörténetét vázolja fel. A kulcskérdés most már a termelő szubjektumnak és a termelés objektív feltételeinek egymáshoz való viszonya. A tőkés termelésviszonyai között alakul csak ki a magántulajdon, ami annyit jelent, hogy a termelő pusztá szubjektummá válik, s termelésének az anyagi feltételei vele szemben egy idegen, objektív valóságnak tűnnek. Itt tehát az elidegenedés fő forrása nem a piaci, hanem a magántulajdon, a tulajdonnak egy történetileg nagyon specifikus, az emberiség történelmének egy késő szakaszán megjelenő formája. Szerintem ez fantasztikus elméleti teljesítmény, bár be kell vallanom – 40 éves amerikai oktatói tapasztalataim alapján – a mai emberek (főleg amerikai diákjaim) élelményeihez a piaci magyarázat közelebb áll.

A Grundrisse második nagy elméleti újítása a társadalmi formák elméletének a kibontása. *A német ideológiában* Marx kulcsfogalma a *termelési mód* volt. Egy-egy termelési módot a termelőerők (technológia, munkaerő) és a *termelési viszonyok* (tulajdonviszonyok) egymásnak való megfelelésével magyaráz. Mint már utaltam rá, Marx *A német ideológia* írása közben, a könyv végén döbönt rá arra, hogy a termelési módot nem lehet főleg vagy kizárólag a munkamegosztással magyarázni, s ekkor vezette be – ma úgy mondanánk: modelljébe – a termelési viszonyok fogalmát. A ter-

melőzők/termelési viszonyok kettőségéből azután egy nagyon elegáns történelemfilozófia született. A termelőerők szakadatlanul növekedni próbálnak, de a termelési viszonyok viszonylag rugalmatlanok. Egy termelőmód (mondjuk törzsi társadalom) korai szakaszában a termelési viszonyok (közösségi tulajdon) segítik a termelőerők fejlődését, de egy pont után annak korlátjává válnak. Ilyenkor alakulhat ki forradalmi helyzet, a termelőerők fejlődésében érdekeltek fellázadhatnak, megtörhetik a régi termelési viszonyokat, s új termelési viszonyokat hozhatnak létre. Ilyen volt az ókorban a rabszolgatartó társadalom, ami megint évszázadokig a termelőerők fejlődését biztosította, amíg nem vált annak korlátjává, s nem kellett átadnia a helyét a feudális viszonyoknak. Így írja Marx le a világtörténelem fejlődését, törzsi társadalomtól rabszolgatartóig, feudálisig és kapitalistáig. Minden társadalom szükségszerűen halad keresztül ezen a fejlődési úton. A kapitalista társadalom fő ellentmondása a termelés fokozódó kollektivizálása, miközben a tulajdon magánjellegű marad. Ez az ellentét fogja idővel felbomlasztani a tőkés társadalmat.

Elegáns gondolatmenet, de sajnos nem igaz, s Marx a *Grundrisse* írása közben ezt már pontosan látta. A termelési mód fogalma helyett elkezdte használni a *társadalmi formáció* fogalmát. Óriási előrelépés. Konkrét társadalmak nem írhatók le egy-egy termelési móddal, általában több termelés móddal „terhesek”. Még ennél is fontosabb felismerés, hogy a történelmi változások nem lineáris úton történnek. Kínában – például – soha nem volt se rabszolgatartó társadalom, se az európai értelemben vett feudalizmus: Kínát inkább egy sajátos *kínai* formációként, ázsiai termelési módként lehet csak jellemezni.

A *Grundriss*ében Marx megszabadult korábbi „determinizmusától”. Egy társadalmi formáció felbomlását nem feltétlenül a termelési módon belüli osztálykonfliktusok magyarázzák. Az antikvitás nem azért bomlott fel, mert a rabszolgák fellázadtak a rabszolgatartók ellen, hanem mert a termelőerők tekintetében az antik Rómával vagy Görögországgal összehasonlítva „fejletlenebb” germán törzsek felbomlasztották az antik birodalmakat. Egyszerűen fantasztikus ez a korrekció a korábbi marxi elmélethez képest. Ezek után már az sem biztos, hogy van „történelmi fejlődés”. Ebben a történelemfelfogásban elképzelhető, hogy egy társadalom elakad, vagy éppenséggel „rossz irányba” fordul, nem előre, hanem hátrafelé megy. Ehhez 2019-ből csak annyit tennék hozzá: bizony, ez így van.

Végül, de nem utolsósorban ennek a *Grundriss*éből átvett fejtegetésnek rendkívüli következményei vannak a kapitalizmusból szocializmusba való átmenet kérdésében is. Az eredeti marxi elméletnek az volt az előfeltevése, hogy a szocializmus⁹ a kapitalizmus legmagasabb fejlettségi fokán következik be (de ott szükségszerűen), amikor a tőkés viszonyok már gátolni fogják a termelőerők fejlődését.

Vera Zaszulics, a jeles orosz anarchista nem ok nélkül kérdezte Marxtól nevezetes levélváltásuk során: Oroszország messze van a fejlett kapitalizmustól, Marx úr/elvtárs mit javasol? Harcoljunk a kapitalizmus kifejlődéséért (miközben gyűlöljük a kapitalizmust), vagy próbáljunk meg az orosz faluközösségből közvetlenül kialakítani a kommunizmust? Leegyszerűsítve a történetet, Marx Zaszulicsnak csak ennyit válaszolt: érdekes gondolat. A mából visszanézve inkább azt mondanánk, „több mint érdekes gondolat”. Ma már tudjuk, hogy szocialista/kommunista rend soha nem alakult ki fejlett tőkés társadalmakban.

Lenin és Mao nagy történelmi érdeme, hogy felismerték, azokban az országokban, ahol nincs számottevő munkásság és kialakult kapitalista rend, a forradalmat az az osztály fogja kivívni, amit Marx „egy krumpliszásáknak” nevezett, vagyis a földéhes parasztság. Más kérdés, hogy ez a parasztság nem kapta meg a krumpliszásákot sem, lett helyette kolhoz... és éhínség. A történelem ironiája: a szocializmus nem a történelem legfejlettebb formációja lett. Csak arra volt alkalmas, hogy a feudalizmus-

ból a kapitalizmusba vezető gyorsított út legyen a fejlődésben különböző okok miatt a világgazdaság periferiájára szorult társadalmakban. Nem vagyok próféta, lehet ez a jövőben másként is, de egyelőre a történelem inkább a *Grundrisse* ironikusabb Marxát látszik alátámasztani, mint az egykori, történelmi optimizmusra épített szovjet marxizmust.

Végül egészen röviden szólnék a *Grundrisse* harmadik érdekes újításáról. Althusser a Hegeltől való episztemiológiai szakítást *A német ideológiától* datálja. Tény, hogy itt Marx már következetesen a materializmus iránt kötelezi el magát a hegeli idealizmussal szemben, de arról vita folyik, hogy mennyiben számolta fel a hegeli módszert. Tény, hogy a *Grundrisse* kiindulópontja a „termelés mint olyan”, s ez még a hegeli megközelítés. Hegel szellemében a helyes módszer, ha a legáltalánosabb fogalommal kezdjük az elemzést, s onnan haladunk a konkrétabb fogalmak felé. A *Grundrisse* sok száz oldalas kéziratának a végén Marx rádöbben: a helyes kiindulópont nem a legáltalánosabb fogalom, hanem a történetileg specifikus általános fogalom, tehát nem a termelés mint olyan, hanem az árutermelés. Itt a kézirat megszakad, s Marx számára ez is egy ok lehetett, amiért úgy ítélte meg, hogy ez a kézirat nem alkalmas a kiadásra. Véleményem szerint itt rejlik a kulcs a fő mű megalakításának a negyedik, de most már sikeres kísérletéhez – vagyis *A tőke* első kötetéhez. *A tőke* ott kezdődik, ahol a *Grundrisse* abbamaradt, vagyis az árutermelés fogalmából indít. A feladat világos: végre tudományos szigorral kell bebizonyítani, hogy miért kell a kapitalizmusnak megbuknia.

Marx számára az első kötet megírásakor világos: a kapitalizmus szükségszerű meghaladásának kulcskérdése a *kizsákmányolás*. Marx nagy hozzájárulása Adam Smith elméletéhez a kizsákmányolás elmélete. Smith „profit – bér – járadék” elméletét úgy is olvashatjuk mint a szociáldemokrácia ideológiáját. Mi a három termelési tényező „igazságos” elosztásának módja? Rendes mai szociáldemokraták (mint az amerikai Elisabeth Warren vagy Bernie Sanders teszik, akik már bejelentették indulásukat a 2020-as amerikai elnökválasztásra) azt mondanák: legyen kevesebb a profit és nagyobb a bér. A társadalom forradalmi átalakításában hívők számára ez elfogadhatatlan. S valóban: Marx számára nincs „igazságos elosztás” – amit a tőke kap, az mind kizsákmányolás. *A tőke* első kötete ennek heroikus – s igencsak fegyelmezett – bizonyítási kísérlete.

A problémát csak az okozza, hogy Marx túl jó tudós. Proudhon retorikája – „a magántulajdon lopás” – hatalmas politikai mozgósító erővel bír, de hiányzik belőle a tudományos objektivitás. Marx most már tudományos magyarázatot kíván adni, ezért elfogadja kiindulópontnak azt a feltevést, hogy a piacon csak egyenlő értékek cserélhetnek gazdát. De ha minden piaci aktornak, így a tőkésnek is meg kell fizetnie a megvásárolt árunak a teljes árát, akkor hogy lehet, hogy a tőkés kizsákmányolja a munkásokat? Marx megoldása szellemes, de nem igazán meggyőző. Azzal érvel, hogy a tőkés – a nyersanyagokon, gépeken, ingatlanokon stb. túlmenően – nem munkát, hanem munkaerőt vásárol. A munkaerő pedig az az egyetlen áru, mely elfogyasztása során nagyobb értéket termel, mint saját értéke. Mi a munkaerő értéke? Ugyanaz, mint minden más terméké: újraelőállításának a költsége. Igen ám – így érvelt Marx –, de a munkaerő eladó munkás ezután a tőke felügyelete alatt dolgozik, s munkaidejének egy részében elő tudja állítani a munkaerő újratermelésének a költségét. A tőkés viszont arra kényszeríti, hogy tovább dolgozzon, így többleterméket állít elő, amit a tőkés elsajátít (kizsákmányol).

A logika hibátlannak tűnik, de van egy buktatója. Mit tehet vagy akár kell tennie a tőkésnek a profittal? Marx pontosan látja, hogy a tőkés is versenyben állnak egymással. Ezért a tőkésnek a profitját vissza kell forgatnia a vállalkozásába; ha ezt nem teszi, akkor a versenytársa megelőzi. Itt Marx elemzése közel kerül az egyensúlyel-

mélethez. Ha feltételezzük, hogy a tőkésék egymással szabad versenyben küzdenek (nagy feltevés...), akkor a magasabb profitból vagy több munkahely keletkezik, vagy ha a munkapiac szűkös (nagyobb a munkaerő iránti kereslet, mint annak a kínálat), akkor a bérek nőnek. Akkor viszont hova tűnik a kizsákmányolás?

Marx tisztában volt azzal, hogy bármennyire feszesen érvelt is, *A tőke* első kötetével még mindig nem sikerült bebizonyítania, hogy a kapitalizmusnak szükségszerűen el kell buknia. Ez a kötet sokkal inkább azt magyarázza, miért termelik a tőkés viszonyok olyan makacsul újra magukat. A racionális választások elméletére építő „analitikus” marxisták vezéralakja, John Roemer odáig megy, hogy azzal érvel: a neoklasszikus közgazdászoknak sem rossz kiindulópont *A tőke* első kötete. Ehhez hasonló gondolatokat fogalmazott meg már 1923-ban Karl Korsch, aki a marxista módszert alkalmazta a marxizmusra. Szerinte Marx gondolkodása folyton változott, attól függően, hogy milyen társadalmi viszonyok között dolgozta ki tételeit. Az 1840-es évek forradalmi korszak volt. 1848 után hosszú forradalmi apály következett. Nem véletlen tehát, hogy az 1860-as években született művek inkább hangsúlyozták a kapitalizmus újratermelődését, mint megbukásának a szükségességét/lehetőségét.

Ez persze csak az első kötet, és közben Marx már dolgozott a második és harmadik kötetben. De mint annyiszor munkássága során, ezekkel a szövegekkel is elégedetlen volt, s ezeket halála után Engels rendezte sajtó alá. Ebben a Marx idejében meg nem jelent, kétkötetnyi kéziratban Marx még egy újabb kísérletet tett annak tudományos bizonyítására, hogy a kapitalizmusnak meg kell buknia. Azzal a hipotézissel élt, hogy hosszabb távon a profitráta csökken. De mint annyiszor Marx munkásságában, a történelmi tények fontosabbak voltak számára, mint a politikai cél. Elismerte, hogy vannak a profitráta csökkenése ellen ható tényezők is, ezért nem ment tovább a „profitráta csökkenő tendenciájának” a feltételezésénél. Az már egy másik történet, hogy Engels – és nyomában a szovjet marxizmus – ebből már a profitráta csökkenő törvényét alkotta meg.

Az 1870-es években feléledt a forradalom lehetősége. Marxtól természetesen igencsak foglalkoztatta a párizsi kommün, kulcsszerepet játszott az úgynevezett I. Internacionálé megszervezésében,¹⁰ de 1883-ban bekövetkezett haláláig már többet *A tőkéhez* hasonlóan fontos elméleti munkára nem volt ideje vagy ereje.

Még két fontos kérdést vetnék fel *A tőke* értékelésénél. Marx az elidegenedésfogalmát már a negyvenes évek végétől kihagyta érvelésének középpontjából. Vannak viszont Marx-tudósok, akik azzal érvelnek, hogy az elidegenedés még ebben a műben is fontos szerepet játszik. Marx valóban már az első kötetben ír az „árufetiszmusról”. Ezt vitathatatlanul az elidegenedés problémáját őrzi meg a marxi oeuvreben egy más terminológiában. Az áru nem az, aminek látszik, nem egy dolog, hanem társadalmi viszony. Hadd hivatkozzam ismét amerikai diákjaimra. Ez a roppant elvont megfogalmazás nem igazán tudta izgalomba hozni őket. De annál inkább Lukács György rendkívüli elméleti teljesítménye. Lukács, amikor a *Történelem és osztálytudat* című művét írta, még¹¹ nem olvashatta Marx 1844-es, elidegenedésről szóló fő művét. Ennek ellenére az „eldologiasodás” (*verdinglichung*) fogalmával, aminek a genezise az árufetiszmusban ragadható meg, rendkívüli gazdagságban jeleníti meg a modern embernek azt az életérzését, ami Camus-tól máig nap mint nap mindannyian újraélünk. Leszek Kołakowski még ennél is tovább megy *A tőke* értelmezésében. Ő használati érték és csereérték kettős megkülönböztetésében az elidegenedés problematikájának a továbbélését véli felfedezni. Szellemes, de számomra nem meggyőző – ha ez lenne, akkor éppen a husika hiányzik a csontból. Érdekes egyébként, hogy Bence György, Kis János és Márkus György *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* című, egy ideig csak szamizdatban megjelent munkájukban¹² Marxtól éppen azért bírálják, mert a csereérték s nem a használati érték a kulcsfogalma. Ezt sem

találom igazán meggyőzőnek, bár értem, hogy miért merül fel ez a probléma a „szocialista hiánygazdaság” körülményei között.

Még egy utolsó megjegyzést szeretnék tenni *A tőke* harmadik kötete kapcsán. Itt Marx igen hosszadalmasan – sok olvasó számára fárasztóan – foglalkozik a földjárdék kérdésével.

Érdekes, hogy Marx itt fő vitapartnerének David Ricardót szemelte ki. Ricardo 1817-ben megjelent fő művében¹³ Adam Smithszel vitatkozik, s arra a feltevésre jut, hogy a földjárdék – szemben a profittal, vagy bérrel – nem járul hozzá a gazdaság növekedéséhez, a gazdagságnak nem oka, hanem csak szimptomája. Fő érve, hogy a termőföld szűkös mennyiségben áll rendelkezésre, míg a termékei iránti kereslet állandóan nő. Ezért a termelőföld tulajdonosának a jövedelme akkor is nőni fog, ha nem állít elő több vagy jobb terméket, ezért „járdékhoz” (munka nélküli jövedelemhez) jut. Ricardo ebben éppenséggel tévedett (a termőföld szinte kimeríthetetlen mennyiségben áll rendelkezésre, és termékenysége is fokozható), de annyiban meglátása zseniális, hogy azok, akik egy termelési tényező monopolisztikus birtokosai, s nem kell másokkal versenyben küzdeniük, azok a szabad piaci versenyben kialakuló árnál magasabb jövedelemhez, vagyis járdékhoz jutnak. Kétszáz év multán Ricardo elméletét a földjárdékon túl kezdik általánosítani. Ezt teszi Joseph Stiglitz és még következetesebben a dán-amerikai szociológus, Aage Sørensen.¹⁴ Sørensen definíciója szerint járdék minden olyan jövedelem, ami az elvileg szabad piaci verseny körülményei között kialakultnál – monopóliumok, illetve állami protekciónizmus miatt létrejövő – magasabb jövedelem. Sørensen úgy vélte, ez alkalmas lehet egy már a 19. század végére elhalálozó munkaérték-elmélet helyett egy a mához jobban illeszkedő osztály- és kizsákmányoláselmélet megfogalmazására (Stiglitz is használja a „kizsákmányolási járdék” fogalmát). Marx nem ismerte fel Ricardo elméletének forradalmi lehetőségét, s éppen azt bizonygatta, hogy a járdék nem más, mint a profit egy más formája. A harmadik kötetet megpróbálja ezek után osztályelméletének a kifejtésével befejezni (ez a híres 52. fejezet). Bármennyire megdöbbenő, Marxnak nincs összefüggő fejtegetése legfontosabb fogalmának, az osztálynak a kimunkálására. Most, a járdék pontosítása után úgy érzi, eljött ennek az ideje. A másfél oldalra sikerült s ismét befejtetlen kézirat azzal kezdődik: a jövedelemnek három formája van, bér, profit és járdék. De Marx, alighogy leírja ezeket a mondatokat, a homlokára csap. Te jó Isten, visszaértem Adam Smithhez! Abbahagyja a kéziratot, s nyitva hagyja a terepet későbbi marxistáknak, akik vég nélkül vitatkozhatnak az osztály fogalmáról.

Marxnak mint tudósnek a nagyságát éppen abban látom, hogy tudta és merte elemzését változtatni. Ennek eklatáns példái, hogy *A tőke* első kötetének első három változatát és a mű második és harmadik kötetét kiadatlanul hagyta. Ezzel mintegy elfogadta, hogy a kapitalizmus szükségszerű felbomlásának a hipotézisét nem sikerült tudományosan bebizonyítania. A tudós Marxnak végül is igaza volt. 150 évvel később, a 21. század második évtizedéig a kapitalizmus nem omlott össze. Csak nevétségessé tette volna magát, ha 1867-ben bebizonyította volna, itt a kapitalizmus vége, s ilyen vagy olyan tökéletes társadalom lép majd a helyébe. Nem tette, ezért csodáljuk ma is rendkívüli munkásságát. S a kapitalizmus ma is makacsul újratermeli önmagát. A historicizmus hibájába esnénk, ha ebből arra következtetnénk: a kapitalizmus a történelem vége. Lehet, hogy lesz valamikor a kapitalizmusnak alternatívája, de hogy az mikor következik be, miért s milyen formát ölt, arról szinte semmit tudományosan nem mondhatunk.

■ JEGYZETEK

1. Nyomtatásban először 1939-ben jelent meg.

2. Ám ez a viszonylag rövid könyvecske nyomtatásban először csak 1932-ben (!) jelent meg.

3. Más kérdés, hogy Engels volt felelős a marxizmus kodifikálásáért. A „történelmi és dialektikus marxizmus” mérsékelten jó gondolat volt. Igazándíából csak annyi értelme volt, hogy bevezetést kínált a „szovjet marxizmusba” – ha szabad ezt a történetileg pontatlan megjegyzést hozzátennem.
4. Egy évvel megismerkedésük után Engels remek könyvet írt *A munkásosztály helyzete Angliában* címmel.
5. Nem tudom megállni, hogy ne jegyezzek ide egy korabeli pletykát. A Marx családnak 1845 óta volt egy hűséges szolgálólánya, Helen Demuth. Helennek 1851-ben született egy fia, Friedrich Demuth. Marx felesége, egy jobb családból származó hölgy, Jenny von Westphalen nem volt elragadtatva. Engels kíségetett, vállalta az apaságot... Ezt nevezte Alvin Gouldner a „dialektika sötét oldalának” (különösen azt, ahogy Marx ezzel a fiával és édesanyjával bánt).
6. Marx ezt a művet sem jelentette meg életében, először 1888-ban jelent meg nyomtatásban. Nem véletlen viszont, hogy Marx ezt a még alapjában hegeli dolgozatot nem adta ki. Ekkor már útban volt a tudományos marxizmus felé, s ott a *Feuerbach-tézisek* szerintem számára már kitérőnek tűntek. Engels valószínűleg csóválta is a fejét.
7. Darwin felülmúlhatatlan – s máig vitatott – remekműve a fajok fejlődéséről 1859-ben jelent meg.
8. Egyes marxisták szeretnek a marxí politikai gazdaságtanról beszélni, holott Marx éppenséggel a politikai gazdaságtan kritikáját kívánta megalkotni.
9. Ebben az írásban a „szocializmus” és a „kommunizmus” kategóriáit szinonimaként használom.
10. ...Bakunyinnal folytatott vitájával annak felbomlásában is – tehetjük hozzá némi utólagos iróniával.
11. Műve 1923-ban jelent meg.
12. Ez 1970–1972 között született.
13. *The Principles of Political Economy and Taxation*.
14. Ezt tesszük mi is Mihályi Péterrel közös, 2019-ben megjelent *Rent-Seekers, Profits, Wages and Inequality* című könyvünkben.

